

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 737.1

Юрій Зайончковський, Олександр Осіпов

КОМПЛЕКС ДЖУЧИДСЬКИХ ДАНГІВ З НОВГОРОДСЬКОЮ ПОЛТИНОЮ З СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

До наукового обігу вводиться нумізматичний комплекс, знайдений у Сумській області, до складу якого входили 26 джучидських дангів та новгородська полтина, тезавровані з найбільшою мірою вірогідності в другій половині 1360-х рр. Полтина відноситься до типу «коротких» новгородських злитків з високою «спинкою» і несе на собі сліди проковування, її вага складає 95,63 г. Злиток був виготовлений з використанням техніки «двошарового» відливання. На полтині розміщене графіті, нанесене на обруб. Можливі два варіанти інтерпретації відтвореного символу. Перший – це буква кириличного алфавіту «Ч», написана напівуставом XIV ст., другий – це татарська тамга, ознака власника. Грунтуючись на графічній схожості, автори схиляються до того, щоб вважати другу із названих версій вірогіднішою. Досліджений комплекс, як допускають автори, може бути свідченням того що, полтини, всупереч домінуючій сьогодні у науковій літературі точці зору, були у дрібному товарно-грошовому обігу.

Ключові слова: монетний скарб, гривна, новгородська полтина, тамга, данг.

Автори виходять з переконання, що фіксація новознайдені історичної спадщини є завданням першорядної ваги – ці предмети мають бути оперативно та в максимально можливій мірі вивчені і введені в науковий обіг [1, с. 7].

Запропонована стаття має на меті аналіз цікавого нумізматичного комплексу, який, за інформацією, повідомленою авторами, виявлено у середині 2010-х рр. в Сумському районі Сумської області, у долині річки Псел. До його складу входили 26 срібних монет і новгородська полтина. Вивчити вдалося полтину і 10 монет, які виявилися джучидськими дангами. За наявною інформацією 16 монет, які авторам не вдалося вивчити, також були золотоординськими дангами.

Розглянемо склад «гаманця»: спочатку данги, потім – полтина. Інформація про монети комплексу наведена у таблиці 1.

Таблиця 1

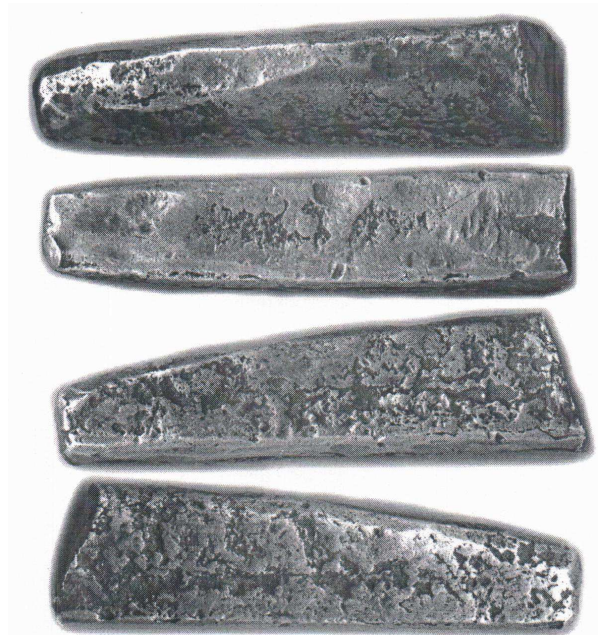
Джучидські монети скарбу

№ з/п	Ілюстрація	Емітент	Монетний двір	Дата за хіджрою	Дата від Р.Х.
1.		Узбек	Сарай	734 або 737 рр.	
2.		Узбек	Сарай	739 або 740 рр.	
3.		Джанібек	Сарай ал-Джадіда	743 р.	1342– 1343 рр.

4.		Джанібек	Сарай ал-Джадіда	747 р.	1346–1347 рр.
5.		Джанібек	Сарай ал-Джадіда	740-і рр.	
6.		Джанібек	Сарай ал-Джадіда	750 р.	1349– 1350 рр.
7.		Кулпа	Гюлістан	760 р.	1358– 1359 рр.
8.		Хизр	Гюлістан	761 р.	1359– 1360 рр.
9.		Кільдібек	Азак	763 р.	1361– 1362 рр.
10.		Абдаллах	Азак	765 р.	1363– 1364 рр.

Як бачимо, найпізніша монета «гаманця» (з доступних для вивчення) – азакський данг Абдаллаха 765 р. До часу після цього року можна віднести і заховання комплексу – з найбільшої міри вірогідності це сталося в другій половині 1360-х рр.

Полтина (мал. 1) відноситься до новгородського типу. Її вага складає 95,63 г. Гривна розрубана нерівно, а під кутом, тому довжина полтини – біля 65 мм (плоска поверхня) і біля 62 мм («спинка»). Тому можна передбачати, що друга половина цієї новгородської грошової одиниці була важча. Полтина відноситься до типу «коротких» новгородських злитків з високою «спинкою» [5, с. 47] і несе на собі сліди проковування. На бічних сторонах полтини просліджуються подовжні шви, які свідчать про виготовлення злитка із використанням техніки «двошарового» відливання. Як бачимо, на злитках, виготовлених шляхом такого прийому литва, в одних випадках шов майже не помітний, в інших – добре помітний і різко виражений. Характер такого роду шва на злитках подвійного литва залежить, ймовірно, від технологічних умов і фізичних властивостей конкретної сировини [5, с. 93].

Мал. 1. Новгородський полтина з комплексу, знайденого в Сумській області

Згідно із твердженням М. Сотникової, ця техніка з'явилася в другій половині XIV ст. [5, с. 47], що в сукупності з характерними особливостями злитка і дає його приблизне датування, що повністю корелюється з інформацією розглянутих вище дантів.

На полтині розміщено графіті. Нанесення якого на монетні злитки було виключно новгородською традицією. Лише новгородські й північноросійські гривни з графіті багаточисленні й широко поширені [3, с. 145]. Графіті на новгородських гривнях зустрічаються вельми часто – за підрахунками Е. Мельникової, «підписано» близько 15 % відомих їй гривень цього типу [3, с. 144].

Цими графіті є короткі речення, окремі слова, склади і літери. У 1961 р. М. Сотникова склала корпус, що налічує близько 100 написів на гривнях [5, с. 48]: їй було відомо 104 написи на 86 злитках: 88 написів на 73 новгородських, 3 – на 2 чернігівських, 13 – на 11 литовських [5, с. 70].

Окрім цих «просторових написів» М. Сотникова вивчила «більше ста літер, складів і літерообразних знаків. Деякі з останніх вельми ясно асоціюються з тими або іншими літерами, інші залишаються незрозумілими» [5, с. 75]. Дослідниця вважала, що властивий усім написам на злитках особливий сенс вказує на те, що вони визначають власників злитків. Деякі із написів, ймовірно, зроблені їх власниками [5, с. 72].

Графіті на публікованому напівзливку (мал. 2) нанесено на обруб.

Мал. 2. Графіті на обрубі полтини

Можливі два варіанти інтерпретації відтвореного там символу. Перший – це буква кириличного алфавіту **У** («У»), написана напівустановом XIV ст. (з урахуванням специфіки нанесення знаку на поверхню полтини). Проте, як бачимо, під буквою присутня ще одна горизонтальна риска. Теоретично можна допустити, що вона є своєрідним «підкресленням» під літерою **У**.

Існує й інша версія пояснення знаку на обрубі полтини. Можна припустити, що це ознака власника, що є татарською тамгою. На рис. 3 представлена тамга, дуже схожа на символ на напівзливку з «гаманця».

Мал. 3. Зображення монгольської тамги, схоже на символ на обрубі напівгривни

Ця тамга походить зі Східної Монголії, будучи зображенням петрогліфа з Аршаан-шад [7, с. 149, рис. 35 f, 205]. На думку С. Яценко, будь-яка тамга є «знаком власності» [7, с. 187] і, отже, її присутність на злитку вказує на власника цієї полтини у певний період часу. Дослідник також констатував збереження ідентичних форм кланових тамг з I ст. до н. е. – до XX ст. н. е. і запропонував пояснення причин цього факту [7, с. 16]. Таким чином, аналізований символ може бути або слов'янською буквою, або монгольською тамгою. Ґрунтуючись на графічній схожості, автори схиляються до того, щоб вважати другу з названих версій вірогіднішою.

Як вже зазначалося, у комплексі було 26 дангів і напівзлитків вагою 95,63 г. Якщо виходити із законної ваги данга епохи смуту в Орді (764–782 рр.) – 1,4 г [4, с. 326], то ця новгородська полтина була еквівалентна трохи більш 68 дангів. Провівши нескладні арифметичні підрахунки, отримуємо 94 данги. О. Пономарьов, який вивчав розподіл багатства і прибутків у Золотій Орді, прийшов до висновку, що «... в смуту в скарб потрапляли в середньому 533–542 монети» [4, с. 326]. Таким чином, склад аналізованого комплексу дозволяє стверджувати, що його господар не може бути названий дуже заможною людиною, проте в цьому «гаманці» знаходилася перерубана монетна гривна.

У науковій літературі загальноновизнаною є теза про те, що «злитки... є найбільш зручною формою для виконання функцій засобу обігу і платежу при крупних торговельних і платіжних операціях» [6, с. 205]. Один із авторів цієї статті деякий час повністю поділяв це переконання, написавши, що: «Злитки-гривні призначалися виключно для значних розрахунків і платежів. Ними розраховувалися при здійсненні значних торговельних операцій, сплачували контрибуції, оплачували купівлю великих земельних володінь. Користувалися гривнами в основному князі, представники знаті і крупні торговці. У повсякденному обігу гривни практично не використовувалися...» [2, с. 377].

Досліджений комплекс, проте, може бути розглянутий як свідчення того, що напівгривні (принаймні) могли «бути в дрібному товарно-грошовому обігу», якщо новгородська полтина знаходилася у «гаманці» не князя або крупного торговця, а вельми небагатої людини (яка володіла, як вже зазначалося, лише 94 дангами при середньому розмірі скарбу 533–542 монети).

Авторам доступна інформація про інші знахідки в Україні подібних «небагатих» гаманців із монетними напівгривнами і навіть гривнами. В середині XIV ст. злитки-полтини все ж таки мали певну роль і в дрібному грошовому обігу. Достеменно це припущення чи ні – покажуть нові знахідки і дослідження.

Список використаних джерел

1. Гулецкий Д. В., Зайончковский Ю. В., Титов Г. А. Предисловие // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. Вып. 2. Москва, 2016. С. 7–9.
2. Зайончковский Ю. В. Татарская ладьевидная гривна с граффити из Черкасской области // II Международная нумизматическая конференция «Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII–XI вв.»: Санкт-Петербург, Старая Ладога 3–5 апреля 2015 года: Материалы докладов и сообщений. Санкт-Петербург, 2015. С. 377–381.
3. Мельникова Е. А. Эпиграфика древнерусских платежных слитков (в связи с надписями на гривнах клада из Бюрге, Готланд) // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 г. Новое в нумизматике. Москва, 1996. С. 143–150.
4. Пономарев А. Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII–XV веках. Москва: Издательство Московского ун-та, 2011. 672 с.
5. Сотникова М. П. Эпиграфика серебряных платежных слитков Великого Новгорода XII–XV вв. // Труды отдела нумизматики Государственного Эрмитажа. Том 4. Нумизматика. Выпуск 2. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1961. С. 44–91.
6. Янин В. Л. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода. Москва: Языки славянских культур, 2009. 416 с.
7. Яценко С. А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 190 с.

References

1. Huletsky D.V., Zayonchkovskiy Yu.V., Tytov H.A. Predysloviye [Foreword]. Rus', Litva, Orda v pamyatnikakh numizmatiki i sfragistiki. Vol.2. Moscow, 2016, pp. 7–9.
2. Zayonchkovskiy Yu.V. Tatarskaya lad'evydnaya hryvna s hrffyty yz Cherkasskoy oblasti [Tatar som-hrivna with graffiti from the Cherkasy Oblast]. II Mezhdunarodnaya numizmaticheskaya konferentsiya «Epokha vikingov v Vostochnoi Evrope v pamyatnikakh numizmatiki VIII – XI vv.»: Sankt-Peterburg, Staraya Ladoga 3–5 aprelya 2015 goda. Sankt-Peterburg, 2015, pp. 377–381.
3. Mel'nykova E.A. Epyhrafyka drevnerusskykh platezhnykh slytkov (v svyazy s nadpysyamy na hryvnakh klada yz Byurhe, Hotland) [Epigraphy of Old Russian ingots]. Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy. 1994 g. Novoe v numizmatike. Moscow, 1996, pp. 143–150.
4. Ponomarev A.L. Evolyutsyya denezhnykh system Prychernomor'ya y Balkan v XIII – XV vekakh [Evolution of the Currencies: The Black Sea Region and the Balkans in the 13-th – 15-th centuries]. Moscow, 2011, 672 p.
5. Sotnykova M.P. Epyhrafyka serebryanykh platezhnykh slytkov Velykoho Novgoroda XII – XV vv. [Epigraphy of silver payment ingots of Veliky Novgorod in XII–XV centuries]. Trudy otdela numizmatiki Gosudarstvennogo Ermitazha. Vol 2. Leningrad, 1961, pp. 44–91.
6. Yanyn V.L. Denezhno-vesovye systemy domonhol'skoy Rusy y ocherky ystoriy denezhnoy systemy srednevekovoho Novgoroda. [Money-weight systems of pre-Mongol Rus and essays on the history of the monetary system of medieval Novgorod]. Moscow, 2009, 416 p.
7. Yatsenko S.A. Znaky-tamhy yranoyazychnykh narodov drevnosti y ranneho srednevekov'ya [Signs-tamgas of the Iranian-speaking peoples of antiquity and the early Middle Ages]. Moscow, 2001, 190 p.

Юрий Зайончковский, Александр Осипов

КОМПЛЕКС ДЖУЧИДСКИХ ДАНГОВ С НОВГОРОДСКОЙ ПОЛТИНОЙ ИЗ СУМСКОЙ ОБЛАСТИ

В научный оборот вводится нумизматический комплекс, найденный в Сумской области, в состав которого входили 26 джучидских дангов и новгородская полтина. Время тезаврации «кошелька» может быть определено как вторая половина 1360-х гг. Полтина относится к типу «коротких» новгородских слитков с высокой «спинкой» и несет на себе следы проковывания, ее вес – 95,63 г. Слиток был изготовлен с использованием техники «двухслойной» отливки. На полтине размещено граффити, нанесенное на обруб. Возможны два варианта интерпретации воспроизведенного там символа. Первый – это буква кириллического алфавита «Ч», написанная полууставом XIV в., второй – это владельческая метка, представляющая собой татарскую тамгу. Основываясь на графическом сходстве, авторы склоняются к тому, чтобы считать вторую из названных версий более вероятной. Публикуемый комплекс может быть рассмотрен как свидетельство того, что полтины, вопреки господствующей сегодня в научной литературе точке зрения, могли принимать участие в мелком товарно-денежном обращении.

Ключевые слова: монетный клад, гривна, новгородская полтина, тамга, данг.

Yuriy Zayonchkovskiy, Olexander Osipov

SMALL HOARD OF JOCHID SILVER DANGS AND NOVGOROD POLTINA FROM SUMY OBLAST OF UKRAINE

Paper analyzes small hoard found in Sums'kyi Raion in Sumy Oblast in the Central Ukraine some time ago. The hoard consists of 26 Jochid silver dangs and poltina (half) of Novgorod grivna. The treasure was hidden in the second part of 1360-th. Poltina is of the type of «short» Novgorod ingots with a high back, its weight is 95.63 grams. According to M.P. Sotnikova technique of its manufacture appeared in the second half of XIV century. Published bar of silver has graffiti on its hacked side. There are two possible interpretations of the symbol reproduced there. The first – it is the letter of the Cyrillic alphabet («Ч»), written in the manner of the XIV century (taking into account the specifics of applying the sign on the surface of the poltina). Second – this is the owner's sign, which is a Tatar tamga. The authors succeeded in finding in the scientific literature a similar tamga, originating from Eastern Mongolia. Thus, the analyzed scratched symbol can be either a Slavic letter or a Mongolian tamga. Based on the graphic similarity, authors tend to consider the second of the named versions more probable. In modern scientific publications, the point of view prevails that grivnas were used only by representatives of the upper strata of society for large-scale financial transactions. The published complex can be considered as evidence that the poltinas, at least, contrary to the prevailing viewpoint, could take part in daily monetary circulation in XIV century. Truly this assumption is or not – will show new findings and new research.

Key words: hoard, Novgorod grivna, poltina, tamga, dang.